

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ НАВЧАННЯ У ВНЗ

У статті аналізуються фактори, що впливають на ефективність адаптації студента-інваліда до умов навчання у ВНЗ. Описуються ті чинники, які сприяють формуванню та закріпленню дезадаптаційних тенденцій в поведінці особистості з обмеженими можливостями, а також умови гармонізації особистості інваліда, підвищення його адаптаційних можливостей.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, інвалідність, дискримінація, стереотип, упередження.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві проблема адаптації інваліда є особливо гострою, і це зумовлено соціальною вразливістю цієї категорії населення. Особливої актуальності набуває питання адаптації студентів з особливими потребами до навчання у ВНЗ, оскільки успішна їх адаптація сприяє гармонізації особистості загалом, ефективнішому оволодінню ними навичками професійної діяльності. Поява ж дезадаптивних тенденцій у поведінці інваліда супроводиться соціальною ізоляваністю, нездатністю до самовираження та самореалізації, виникненням негативних емоційних станів, що призводять до дестабілізації особистості. Таким чином, здійснення поглибленого аналізу факторів, що сприяють чи перешкоджають адаптації інваліда в умовах навчання у ВНЗ, є актуальним завданням, яке постає перед психологами та педагогами.

Метою цієї статті є виявлення тих факторів, які впливають на успішність адаптації студента з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ.

Теоретико-методологічними засадами дослідження стали наукові праці Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Міда, Г. Спенсера, Г. Сельє, Ж. Піаже, Р. Мертона, а також сучасні праці, присвячені поясненню адаптаційного процесу, П.С. Кузнецова, О. І. Зотової, І. К. Кряжевої, А. А. Налчаджяна, Б. М. Коган, С. А. Ларіонової, М. А. Шабанової, Е. Н. Сметанина, Є. В. Первишевої, Н. Є. Шустової, Д. Г. Массермана, З. А. Данилової.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві недостатню адаптацію інвалідів до умов життя у здоровому соціумі загалом та до умов навчання у ВНЗ зокрема, можна розглядати як значущу, актуальну проблему, оскільки її прояви призводять до дезорганізації особистості, не дають можливості їй стати повноцінним членом суспільства.

Процес адаптації передбачає, насамперед, активність самого суб'єкта діяльності, яка вимагає осмислення своїх дій і вчинків, пошуку власних шляхів рішень відповідно до конкретних умов життєдіяльності, аналіз характерних особливостей і результатів взаємодії (у даному випадку першокурсника) з новими людьми і обставинами. Адаптація містить у собі складні, багатогранні взаємини людини з довкіллям [2].

На студентський вік припадає процес активного формування соціальної зрілості, яка полягає у здатності кожної молодої людини опанувати сукупність соціальних ролей. Цей період збігається з періодом юності і відрізняється складністю становлення особистіс-

них рис характеру. Розвиваються такі якості особистості, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціативність, вміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем; це сенс буття, життєві цілі, спосіб життя, кохання, вірність тощо. Однак у 17–19 років, коли відбуваються пошуки власного духовного простору, коли загострюється потреба смисложиттєвого самовизначення, взаємодія з «іншим», «новим» може породжувати конфлікти, протистояння, викликати неадекватні реакції й оцінки [2].

Адаптація студентів-першокурсників в умовах нового середовища, в умовах нової системи освіти у вищих навчальних закладах не завжди проходить успішно. Дослідження процесу адаптації першокурсників в умовах ВНЗ дають підстави виділити такі головні труднощі, як переживання, пов'язані з перехідним періодом від шкільного до дорослого життя; невизначеність мотивації вибору професії; недостатня психологічна підготовка до самостійного життя, необхідність приймати рішення, брати на себе відповідальність за власні дії та вчинки; невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що підсилюється відсутністю звичного повсякденного контролю педагогів і батьків; нові умови діяльності студента у ВНЗ — йдеться про якісно іншу систему співвідношення відповідальності і залежності, де на передній план виступає необхідність самостійної регуляції своєї поведінки; пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах; налагодження побуту і самообслуговування, особливо при переході до гуртожитку; відсутність навичок самостійної роботи тощо. Усі ці труднощі різні за своїм походженням. Одні з них об'єктивно неминучі, інші носять суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, вадами виховання в родині та школі [2].

Соціальна адаптація — процес активного пристосування людини до середовища, що змінилося, за допомогою різних соціальних засобів. Розрізняють активну і пасивну соціальні адаптації. Показником успішної соціальної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його задоволеність цим середовищем в цілому. Показником неуспішної соціальної адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище або поведінка, що відхиляється від норми [4].

Процес адаптації може бути здійснений двома шляхами. Один з них має на меті пристосувати інвалідів через створення спеціального життєвого середовища (коляски, милиці, пандуси, підйомники тощо). Інший шлях адаптації здійснюється через активізацію

життєвої позиції хворого для подолання свого дефекту. Він пов'язаний з особистісною позицією інваліда [5].

Обидва вказані шляхи адаптації заслуговують на увагу, оскільки соціальна адаптація інваліда буде неможливою без забезпечення його засобами пересування, необхідними ліками тощо, тобто тими першочерговими умовами, що забезпечують наближення життя інваліда до життя його здорового оточення. І вже на базі цього слід розвивати в особистості соціальну активність, залучати її до суспільно корисної праці, діяльності в групі, що допоможе як підвищити її самооцінку та сформувати відчуття власної значущості, так і прискорить процес її соціальної адаптації.

Потреби інвалідів можна умовно розподілити на дві групи: загальні, тобто аналогічні потребам інших громадян, та особливі, тобто потреби, зумовлені тією чи іншою хворобою. Найтиповішими з «особливих» потреб інвалідів є такі: у відновленні (компенсації) порушеної здатності до різних видів діяльності; у пересуванні; у спілкуванні; у вільному доступі до об'єктів соціально-побутової, культурної та інших сфер; у можливості одержувати знання; у працевлаштуванні; у комфортних побутових умовах; у соціально-психологічній адаптації; у матеріальній підтримці [3].

Тобто поряд зі звичайними проблемами, які виникають у здорових людей в процесі адаптації до нових умов навчання у ВНЗ, таких як зміна звичного оточення, пристосування до нових вимог, зміна умов проживання тощо, перед інвалідом постають специфічні проблеми, пов'язані з певними функціональними обмеженнями.

Окрім специфічних труднощів, викликаних проблемами зі здоров'ям, інвалід стикається з негативними стереотипами, які панують у свідомості здорового населення та зумовлюють неприйняття людей з обмеженими можливостями, негативне ставлення до них, дискримінацію й упередження. Інвалід сприймається як людина неповноцінна, нездатна принести користь суспільству. Таке ставлення нерідко призводить до зниження самооцінки самого індивіда, зміни його «Я-концепції», де на передній план виходить характеристика «Я-інвалід». Людина акцентує увагу на власній ваді і не здатна відгородитись від цього усвідомлення та переживань, які вона викликає. Це, в свою чергу, призводить до самоізоляції, небажання спілкуватись з оточуючими з остраху бути негативно оціненим. Така людина замикається в собі, не бажає брати участь у групових видах діяльності. Все це призводить до дезадаптації.

Отже, саме взаємодія інваліда з соціумом, референтною групою та групою членства є одним з основних чинників, що впливають на адаптаційний процес. Якщо в групі людину з особливими потребами приймають, сприймаючи її як повноцінну особистість, здатну до соціальної активності, то найчастіше інвалід намагатиметься відповідати даним очікуванням та матиме високий адаптаційний потенціал. Якщо ж інвалід не буде допускатися групою до спільної діяльності, буде піддаватися насмішкам та дискримінації, це значно погіршить його можливості до соціальної адаптації в даній групі і може призвести до зниження самооцінки та до актуалізації почуття меншовартості.

Дослідження дали змогу виявити складність і неоднозначність ставлень здорових людей до хворих. Це ставлення можна назвати амбівалентним: з одного боку інваліди сприймаються як такі, що відрізняються в гірший бік та як такі, що позбавлені багатьох можливостей. Це породжує як неприйняття нездорових співгромадян іншими членами суспільства, так і співчуття стосовно них, але в цілому відмічається неготовність багатьох здорових до тісного контакту з інвалідами та до ситуацій, що дають змогу інвалідам реалізувати свої можливості нарівні з усіма. Взаємини інвалідів і здорових передбачають відповідальність за ці взаємини обох сторін. Тому слід підкреслити, що інваліди у цих взаєминах займають не зовсім прийнятну позицію. У багатьох з них не вистачає соціальних навичок, уміння виразити себе у спілкуванні з оточуючими. Інваліди далеко не завжди можуть вловити нюанси людських відносин, сприймають інших людей дещо узагальнено, оцінюючи їх на підставі лише деяких моральних якостей — доброти, чуйності тощо. Не цілком гармонійно складаються і взаємини між інвалідами. Приналежність до групи людей з обмеженими можливостями зовсім не означає, що інші члени цієї групи будуть налаштовані до них позитивно. Досвід роботи громадських організацій інвалідів доводить, що інваліди воліють об'єднуватися з людьми, які мають ідентичні захворювання, і негативно ставляться до інших. Одним із головних показників соціально-психологічної адаптації осіб з обмеженими можливостями є їхнє ставлення до власного життя [3].

Соціальна політика в Україні сьогодні орієнтована на інтеграцію інвалідів у здорове суспільство. Цю тенденцію характеризує розроблення багатьох програм, спрямованих на зменшення соціальної дистанції між здоровими людьми та інвалідами. При цьому не враховується те, що соціум не готовий прийняти інвалідів, надати

їм рівні права та можливості. Це зумовлено значною психологічною дистанцією між здоровими людьми та особами з обмеженими можливостями, яка спричинена негативними стереотипами, установками, упередженим ставленням та дискримінацією, що є панівними в багатьох сферах взаємодії з інвалідами. Саме зменшення психологічної дистанції, на нашу думку, приведе до значного поліпшення адаптаційних можливостей інвалідів як в соціумі загалом, так і в умовах навчання у ВНЗ зокрема.

Рівень соціальної адаптації перебуває в тісному взаємозв'язку з актуальними потребами особистості. Процес соціальної адаптації є безперервним і розглядається як процес установлення відповідності між актуалізованими потребами та їх задоволенням. Суспільство зацікавлено в особистості, що задовольняє свої потреби, тому ефективність адаптації залежить від здатності індивіда щодо встановлення зв'язків, компетентності індивіда до результативних дій у середовищі, адекватного сприйняття свого становища та засвоєння нових ролей. Отже, соціальна адаптація — це безперервний процес досягнення відповідності між актуальними потребами та їх задоволенням шляхом активного позиціонування, якого додержує особистість у процесі життєвого шляху, і вимірюється якістю життя індивіда. Метою соціальної адаптації є досягнення подібних результатів життєдіяльності стосовно інших суб'єктів взаємин. Водночас процес адаптації є взаємопроникним процесом, тобто передбачає взаємний вплив індивіда і його соціального оточення, визначаються взаємні вимоги та зобов'язання. Загально визнано, що соціальне оточення індивіда (мікро- і макро-оточення), де створені спеціальні сприятливі (або несприятливі) умови, є значимим чинником для розвитку індивіда. Якщо дані вимоги не виконуються, складається дисбаланс. Специфіка адаптації інваліда залежить не тільки від особистісних особливостей і його дефекту (фізичних, психічних, сенсорних або інтелектуальних відхилень), а й від можливостей суспільства, від його готовності чи неготовності поставитися до інваліда як до особи, яка володіє рівними з усіма іншими правами [1].

Описуючи дезадаптованих студентів з інвалідністю, можна відмітити низький рівень їх матеріального забезпечення, незначну зацікавленість життям, відсутність соціальної активності, низьку самооцінку та невисоку успішність у навчанні. Такі люди часто перебувають під впливом негативних емоційних станів, не намагаються встановити дружні відносини зі здоровими однолітками, побудувати сімейні стосунки, оскільки гостро відчувають свою неповноцінність.

У разі ж успішної адаптації людина з особливими потребами сконцентрована не на власній ваді, а на тих позитивних якостях, якими вона володіє, виявляє соціальну активність, прагне займатися суспільно значущою працею, комфортно почувається в колективі, здатна до саморозвитку і самореалізації.

Слід зауважити, що, на жаль, перший тип поведінки, тобто дезадаптивні прояви людини з особливими потребами, зустрічається в умовах ВНЗ частіше ніж другий. Це зумовлено, з одного боку, неспроможністю соціуму адекватно сприйняти інваліда та прийняти його як повноцінного члена суспільства, а з іншого — нездатністю інваліда виробити позитивну «Я-концепцію» та самому повірити у власні сили, у можливість повноцінно функціонувати у здоровому суспільстві. І хоча сьогодні держава намагається підтримати інвалідів, надаючи їм певні пільги та фінансову допомогу, їхня адаптація в соціумі залишається під загрозою через дискримінаційні тенденції, що панують в суспільстві стосовно людей з особливими потребами. Особливо актуальною ця проблема постає в контексті професійної освіти інвалідів в умовах навчання у ВНЗ, оскільки саме успішність навчання та вироблення активної життєвої позиції на цьому етапі є запорукою подальшого гармонійного розвитку особистості, здатності інваліда адаптуватись та повноцінно функціонувати у професійному середовищі.

Враховуючи викладене, можна визначити такі фактори адаптації студентів до умов ВНЗ:

1) фактори професійної адаптації: ставлення студентів до обраної професії і бажання працювати в певній галузі знань; прагнення поглибити знання про особливості професії, стати фахівцем в обраній спеціальності; рівень підготовки абітурієнта до навчання у вищому навчальному закладі: відповідність обсягу і рівню знань, умінь і навичок абітурієнтів вимогам освітнього процесу; потреба абітурієнта в навчальній діяльності; усвідомлення необхідності засвоєння визначеного обсягу знань для одержання професійної освіти; стійкий інтерес до предметів спеціального і загального циклу; набуття навичок самостійності в навчальній і науковій праці; потреба самоосвіти; уміння застосовувати знання на практиці; структура й організація навчального процесу; професійна та педагогічна компетентність викладачів навчального закладу; наявність інституту кураторства; педагогічний і психологічний моніторинг ходу навчального процесу; індивідуальний підхід до студента, незалежно від показників успішності; задоволеність міжособистісними відносинами у студентській групі тощо;

2) фактори соціальної адаптації: рівень розвитку духовності індивіда; рівень соціальної і моральної зрілості; рівень психологічної культури; рівень культури поведінки; рівень правової культури; рівень мовленнєвої культури; індивідуально-особистісні особливості розвитку психічних процесів; бажання брати участь у суспільному житті навчального закладу; комунікативні властивості індивіда; вироблення особистісного стилю поведінки, здатність до її кореляції; реалізація у навчальному закладі принципів педагогіки співробітництва тощо;

3) фактори біологічної адаптації: загальний стан здоров'я і тип організації нервової діяльності; санітарно-гігієнічні умови навчання; організація побуту, харчування, відпочинку студентів;

4) фактори психологічної адаптації: успішність (неуспішність) професійної, соціальної та біологічної адаптацій (професійне самовизначення, соціальний статус, сформованість соціально-значимих здібностей, якостей, становище в колективі, задоволення (незадоволення) особистим статусом, можливість прояву індивідуальності та ін.); характерологічні особливості та якості особистості; вміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності; наявність служби психологічної підтримки; розроблення і впровадження соціально-психологічних засобів формування та корекції адаптованості студентів перших курсів вищих навчальних закладів [2].

У ході аналізу літературних джерел ми виділили складові адаптаційного процесу студентів з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ.

Однією з них є соціально-психологічна адаптація, яка являє собою процес включення особистості в нову групу, пристосування до правил і норм, які там панують, та досягнення можливості вільної самореалізації.

Іншим елементом адаптаційного процесу є психофізіологічна адаптація, яка полягає в пристосуванні студента до умов навчання, режиму праці і відпочинку. Для студентів з особливими потребами успішне проходження цього адаптаційного періоду є особливо важливим, оскільки сам процес ускладнюється проблемами зі здоров'ям та необхідністю застосування допоміжних засобів залежно від специфіки захворювання.

Ще однією складовою процесу адаптації є соціально-організаційна адаптація, яка включає в себе пристосування до адміністративно-правової та управлінської специфіки функціонування ВНЗ.

Психологічна ж адаптація може бути активною і пасивною. У першому випадку мова йде про пошук способів налагодження контактів із членами групи та викладачами, знаходження шляхів засвоєння нових функцій, розподіл інтелектуального навантаження. У другому випадку мається на увазі орієнтація особистості на зняття емоційного напруження, що виникає як внаслідок потрапляння у незвичні умови та висування стосовно людини нових вимог.

Сукупність усіх цих елементів адаптаційного процесу зумовлює якість адаптації студента з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ в цілому.

Висновки. Студенти з особливими потребами в процесі пристосування до умов навчання у ВНЗ стикаються зі специфічними труднощами, а саме: проблеми зі здоров'ям вимагають застосування спеціальних допоміжних засобів, спрямованих на наближення життя інваліда до життя здорових людей; соціальна група, в яку включається інвалід, нерідко його не приймає через наявність у суспільній свідомості багатьох негативних стереотипів щодо інвалідів; людина з особливими потребами часто сама не готова до включення в соціум, оскільки акцентує увагу на своїй ваді, страждає від комплексу неповноцінності та має тенденцію до самоізоляції. Все це значно ускладнює адаптаційний процес та вимагає розроблення та застосування системи надання психологічної допомоги студентам з особливими потребами, метою якої є підвищення самооцінки інваліда, формування в нього почуття особистої значущості та потреби у соціальній активності. З іншого боку, корекційні впливи повинні бути спрямовані на зміну стереотипних уявлень соціуму щодо інваліда, формування толерантного та емпатійного ставлення до нього.

Перспективні напрями дослідження. Перспективним напрямком дослідження є розроблення системи засобів профілактики та корекції дезадаптивних проявів серед інвалідів, які перебувають в середовищі ВНЗ.

В статъе анализируются факторы, влияющие на эффективность адаптации студента-инвалида к условиям обучения в вузе. Описываются те факторы, оказывающие содействие формированию и закреплению дезадаптационных тенденций в поведении личности с ограниченными возможностями, а также условия гармонизации личности инвалида, повышения его адаптационных возможностей.

Ключевые слова: адаптация, дезадаптация, инвалидность, дискриминация, стереотип, предубеждение.

The paper analyzes the factors that affect the efficiency of adaptation of disabled students into the learning environment in high school. We describe the factors that contribute to the formation and consolidation deadaptation trends in the behavior of individuals with disabilities, and the terms of harmonization of individual disabled, raising its adaptive capacity.

Key words: adaptation, deadaptation, disability, discrimination, stereotype, prejudice.

Література

1. Будаева Г. С. Социальная адаптация инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата в современном российском обществе (на материалах Республики Бурятия): дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Галина Сергеевна Будаева. - Улан-Удэ, 2005. - 140 с. РГБ ОД, 61:05-22/373
2. Буяльська Т. Б. Теоретичні аспекти адаптації студентів I курсу до навчання у ВНЗ [Електронний ресурс] / Т. Б. Буяльська. — Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/Buyalska.php>
3. Ветрова И. Ю. Проблемы социальной адаптации инвалидов [Електронний ресурс] / И. В. Ветрова. — Режим доступа: <http://www.rezeptsport.ru/metod/metod9.php>
4. Социальная адаптация [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.glossary.ru>
5. Тюрин А. В. Психологическая адаптация инвалидов с последствиями детского церебрального паралича [Електронний ресурс] / А. В. Тюрин. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/>